

Kapitalizmo vertinimas jaunosios kartos katalikų intelektualų darbuose tarpukario Lietuvoje

VALDAS PRUSKUS

Lietuvos edukologijos universitetas, Socialinių mokslų fakultetas,
Sociologijos ir politologijos katedra, T. Ševčenkos 31, LT-03111 Vilnius
El.paštas. valdas.pruskus@leu.lt

Straipsnyje nagrinėjama tarpukario Lietuvos jaunosios kartos katalikų intelektualų požiūris į kapitalizmą ir jo funkcionavimo ypatumus. Atskleidžiama, kad jaunieji katalikai intelektualai taikliai pastebėjo ir įvardijo realius to meto kapitalizmo ekonominius procesus, bet vertino juos remdamiesi ne ekonominėmis kategorijomis, o moralinėmis normomis. Pagrindinį dėmesį jie sutelkė į neigiamus jo socialinius padarinius, stengėsi atskleisti jų įtaką žmogaus dvasiai ir individo saviraiškai. Straipsnyje teigiama, kad nors jie ir pripažino, kad pagrindinis kapitalizmo dėsnis – pelno siekimas ir kaupimas – neišvengiamai provokuoja socialinę įtampą tarp darbdavių (savininkų) ir samdomųjų darbininkų, tačiau manė, kad tą įtampą galima įveikti vieninteliu būdu: darbdaviams ir darbininkams geranoriškai ir sąmoningai ribojant savo egoizmą, ieškant ne konfrontacijos, o bendradarbiavimo (partnerystės). Ekonominio veikimo rezultatai turi būti matuojami ne tik ekonominiu (naudos), bet ir etiniu (neprieštaravimo individo saviraiškos siekiams) masteliu.

Raktažodžiai: kapitalizmas, jaunos kartos katalikai intelektualai tarpukario Lietuvoje, socialinis egoizmas, individo saviraiška, „kapitalistinė dvasia“, socialinis teisingumas, socialinė įtampa

---

ĮVADAS

Dvidešimtojo amžiaus 4-ojo dešimtmečio viduryje į Lietuvos intelektualinę erdvę įsiliejo gausus būrys jaunos kartos katalikų intelektualų (A. Maceina, P. Jakas, S. Yla, F. Kemėšis, J. Ambrazevičius-Brazaitis, P. Dielininkaitis ir kt.). Jie stengėsi apmąstyti socialinę politinę ir ekonominę situaciją kur kas platesniame tuo metu Europoje vykstančių procesų kontekste, kvietė siekti universalumo, o ne rinktis vieną ar kitą kraštutinumą, siekti sintezės tiek ekonominiame, tiek politiniame gyvenime (Labanauskas 2011). Jie jautriai išgyveno ir dėl vis labiau įsigalinčio autoritarizmo, varguomenės ekonominės padėties. Dėl to karštai propagavo socialinio teisingumo idėją, rėmė katalikybės socialines nuostatas.

Būdami kūrybingi tarpukariu jie parašė ir paskelbė bene daugiausia straipsnių įvairiuose periodiniuose leidiniuose (*Naujoji romuva*, *Židinys*, *XX amžius*, *Rytas*), taip pat išleido knygų. Šie saviti, originalūs žmonės darė didelį įtaką to meto katalikiškos visuomenės (ir ne tik) socialinėms ir politinėms orientacijoms, jų požiūriui į svarbiausius reiškinius. Nors juos vienijo daugmaž bendros nuostatos, jie jautėsi esą gana savarankiški ir kūrybingi, galį pasiūlyti Lietuvai naują kelią, kuriuo einant socialinės realybės kaita būtų grindžiama krikščioniško gyvenimo nuostatomis. Jie gana jautriai reagavo į to meto krašto socialinio ir ekonominio gyvenimo realijas, stengėsi giliau suvokti ir apmąstyti patį kapitalizmo fenomeną.

Straipsnio tikslas – atskleisti jaunosios katalikų intelektualų kartos požiūrio į kapitalizmą ir jo funkcionavimą ypatumus, poveikį ir pasekmes žmogaus dvasiai ir saviraiškai, taip pat jų puoselėtas socialinio teisingumo atkūrimo įžvalgas.

KAPITALIZMO VERTINIMO DIMENSIJOS

Jaunosios kartos lietuvių intelektualų katalikų požiūrio į kapitalizmą formavimuisi įtakos turėjo dar prieškarinio metais paskelbti K. Paltaroko, K. Šaulio, J. Staugaičio, J. Matulaičio veikalai. Kai kurie iš jų – K. Paltaroko *Socialinis klausimas* (1921), K. Šaulio *Sociologija* (1920) – buvo iš naujo išleisti atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Tiesa, jų autoriai kapitalizmą laikė pirmiausia ūkine sistema, pagrįsta privatine nuosavybe. Jiems kapitalizmas – tai „mašina“, kurios burzgas ne visada malonus ausiai, tačiau ją galima važiuoti ir pasiekti tikslą. Ne visada ji gali patenkinti visų poreikius, tačiau niekas netrukdo siekti, kad ši situacija keistųsi. Tai esanti ir valstybės, ir Bažnyčios, ir pavienio individo, kaip kataliko ir piliečio, priedermė. Kiekvienas turi dorai ir atsakingai atlikti jam skirtą priedermę. Tik taip galima pasiekti didesnę visuomenės santarvę ir užtikrinti jos gerovę.

Tai gi minėtieji katalikai intelektualai daugiau dėmesio skyrė ekonominei, materialiai kapitalizmo raiškai, o ne dvasinei, t. y. jo padarinių įtakai žmogaus dvasiai, jo saviraiškai. Tiesa, ir K. Paltarokas, ir J. Matulaitis, sekdami popiežiaus Leono XIII enciklika *Rerum novarum* (1891), yra nurodę, kad kapitalistinė sistema nėra tobula, kad būtina ją tobulinti. Jie nevengė ir griežtesnio tono, vertindami jos trūkumus ir negeroves, tačiau manė, jog tuos trūkumus galima įveikti „iš viršaus“ – ūkinės reformos priemonėmis. Antai K. Paltarokas, sekdamas austrų katalikų sociologu ir ekonomistu J. Mesneriu, teigė, kad „socialinis klausimas – tai ūkinės reformos klausimas, kaip reikėtų pertvarkyti dabarties visuomenės tvarką, kad ji atsilieptų į pagrįstus pasidalijusios visuomenės luomų reikalavimus ir ilgą laiką užtikrintų visuotinę tvarką bei gerovę“ (Messner 1934: 28). Nors jie ir nevengė pabrėžti sunkios ekonominės padėties įtakos darbininkijos doroviniam nuopuoliui ir ypač paplitusiam alkoholizmui (Matulaitis 1909: 12–16), tačiau išsamiau neanalizavo kapitalizmo kaip sistemos padarinių žmogaus dvasiai. Juos labiausiai domino kapitalizmo „mašinos“ veikimo rezultatas – pagaminto produkto paskirstymo socialinis teisingumas ir pagrįstumas, o ne individo, tapusio šios „mašinos“ sraigteliumi, dvasinė patirtis ir jos vertinimas.

Tuo tarpu jaunosios kartos intelektualams katalikams jau rūpi ne kapitalistinės sistemos funkcionavimo visuomeninis efektyvumas, bet ir jo padarinių įtaka žmogaus dvasiai ir individo saviraiškos galimybėms. Tiesa, ir jaunieji (A. Maceina, P. Jakas, F. Kemėšis, P. Dielininkaitis) taip pat manė, kad kapitalizmas, kaip ūkinė sistema, yra tobulintinas, bet iš esmės nėra blogas. Toks požiūris buvo artimas prancūzų katalikų mąstytojui Ž. Maritenui, kuris apie tai rašė: „Jei imsime kapitalizmą kaip idealaus ūkininkavimo mechanizmą, tai jis nėra blogas ar neteisingas <...> Tačiau jeigu pažvelgsime į kapitalizmą dvasios požiūriu, tai šis mechanizmas ir jo kuriamos konkrečios formos formuoja radikalią netvarką“ (Maritain 1960: 87).

Dvasios požiūriu tuometinį kapitalizmą vertino ir jaunosios kartos lietuvių intelektualai katalikai. Jie teigė, jog kapitalizmas, siekdamas materialinių gėrybių gausinimo, vis labiau atmeta šio siekio moralinį turinį. Pasak F. Kemėšio, „pelno motyvas ir lenktyniavimas dėl turto niekada nepagausino žmonėms nei laimės, nei ramybės“ (Kemėšis 1938: 293). Materialinės gėrybės, anksčiau žmogui buvusios tik priemone, dabar tampa jėga, kuri pavergia ir dehumanizuoja patį jų gamintoją. Žmogus paverčiamas materialinių gėrybių gausinimo įrankiu. Smulkusis gamintojas žlunga, įsiviešpatauja monopolijos, kurios vis labiau riboja pasirinkimo laisvę, diktuoja savo valią individui ir visuomenei.

P. Dielininkaitis su nerimu rašė, jog kapitalizme vis labiau „reiškiasi tendencijos evoliucionuoti į ekonominę diktatūrą“ (Dielininkaitis 1937a: 33). Ši diktatūra, suabsoliutindama materialinių gėrybių gausinimo principą ir į pirmą vietą iškeldama pelno siekį, kartu įteisina ir skatina ne tik neregėtą samdomojo darbininko išnaudojimą, bet ir yra linkusi ignoruoti dvasingumo svarbą, žmogaus prigimties ir jo siekių unikalumą. Tai priešinga integraliniam humanizmui, teigusiam, jog ekonominis gėrio siekimas neturįs tapti vieninteliu tikslu, nes taip bus „sugriautas“ žmogus ir deformuoti jo santykiai su pasauliu: turto siekimas taps vieninteliu jo dėmesio vertu dalyku. Ekonominės gerovės kūrimas neturi prieštarauti žmogaus prigimčiai. Norint geriau suprasti šį požiūrį, reikia pažvelgti, kaip jaunieji vertina materialinių gėrybių gamybą.

Jaunosios kartos lietuvių intelektualai katalikai (ypač A. Maceina) laikėsi personalistinės žmogaus ir visuomenės santykių sampratos. Pasak jų, žmogaus asmuo – tai dvasinė būtybė, kuri save realizuoja kūrybiniais aktais. Tuo ji demonstruoja savo unikalų pašaukimą, palaimintą Dievo. Vadinasi, ir gamyba yra ne kas kita, kaip žmogaus dvasios aktas. Darbu žmogus realizuoja dvasinę kokybę. Savo ruožtu ji nulemia ir paties atlikto darbo kokybę, ir jo pobūdį. Neatsitiktinai N. Berdiajevas teigė, kad materialinių gėrybių gausinimas nėra vienintelis ūkininkavimo tikslas, kad ūkinis, materialinis gyvenimas turi būti skirtas „aukščiausiems gyvenimo tikslams“, o „žmogaus dvasia neturėtų jam vergauti“ (Бердяев 1923: 206).

Sekdamas N. Berdiajevu A. Maceina rašo, jog kapitalizmas kaip tik ir yra nusižengęs šiam principui, nes „kapitalizmo ūkininkavimo centre stovi ne žmogus, ne jojo asmenybė su savo reikalais ir reikalavimais, bet kapitalas“ (Maceina 1938: 56). Jo gausinimas tampa pagrindiniu kapitalistinio veikimo tikslu. Apskritai A. Maceina neneigė materialinių gėrybių kūrimo būtinybės. Pasak jo, jos turėtų būti žmogui tik priemonė, o ne tikslas. Kapitalizmas, paversdamas materialinių gėrybių gausinimą tikslu ir mobilizuodamas visas žmogaus proto ir valios galias siekti šio tariamai vienintelio verto tikslo, paneigia žmogaus dvasingumą, pažemina ir iškreipia jo prigimtį. Tai esąs ryškiausias „kapitalistinės dvasios“ pergalės įrodymas.

Čia reikia pasakyti, kad analizuodamas kapitalizmą A. Maceina rėmėsi vokiečių filosofo ir sociologo V. Sombarto „kapitalistinės dvasios“ teorija. Pasak V. Sombarto, kapitalizmas nėra tam tikrų gamybinių santykių raidos rezultatas, tik „kapitalistinės dvasios“ kaip tam tikro „amžino dvasios tipo“, egzistuojančio greta kitų dviejų tipų – prometėjizmo ir krikščionybės, konkreti forma, „kiekviename žmoguje slypi pirmąpradė kapitalistinė dvasia“ (Зомбарт 1924: 85). Remdamasis V. Sombartu A. Maceina teigė, kad „kapitalistinė dvasia“ pranoksta kapitalistinę sistemą. „Kapitalistinė dvasia“, objektyvuodamasi tikrovėje, kaip tik ir sukuria kapitalistinę santvarką. Ši santvarka „prisiima į žmonių sielas“, nuobjektyvinama, paverčiama vidiniu nusiteikimu, kurio esmė kaip tik ir yra anoji pirmąkart „kapitalistinė dvasia“. Iš to A. Maceina daro išvadą, kad „kapitalizmas gema iš „kapitalistinės dvasios“, bet paskiau jis šitą dvasią ir pats gimdo“ (Maceina 1938: 21). Taigi A. Maceina įžvelgė „subjektyviosios kapitalistinės dvasios“ ir jos „regimosios formos“ santykinį ryšį, tačiau, kaip pažymi A. Sverdiolas, sekdamas V. Sombartu, „subjektyviosios dvasios“ ir jos „regimosios formos“ santykį suprato nevienodai (Sverdiolas 1983: 121). A. Maceina teigė, kad „kapitalistinėje dvasioje naudingumas stovi pirmoje vietoje“, dėl to žmogus „nuolat siekia tą naudingumą pasigaminti“ (Maceina 1938: 25). Taigi „naudingumo gaminimas“, t. y. pelno siekimas, yra „užprogramuotas“ pačioje „kapitalistinėje dvasioje“, kuri slypi kiekviename žmoguje. Jos atsikratyti žmogus negali ir todėl yra pasmerktas nuolat kaupti ir ieškoti vis didesnio „naudingumo“. Kadangi ta didesnės naudos ieškojimo žyme paženklintas kiekvienas žmogus, tai ir konkurencinė kova tarp jų neišvengiama.

Konkurencijos sąlygomis kiekvienas stengiasi išgyventi, o tam yra geros visos priemonės. Tai dar labiau stiprina egoistinį pradą žmoguje. Neatsitiktinai P. Jakas yra sakęs, kad „ieškojimas vis didesnio naudingumo“ – kelias į kapitalo kaupimą – einąs „per žmogiškumo išsižadėjimą, paneigiant žmogiškąją paskirtį ir žmogaus taurumą“ (Jakas 1940: 66). Konkurencinę kovą gali laimėti tik ištvėringiausi, atsižadėję meilės ir užuojautos artimui. Maži ir silpni čia neturi jokių galimybių išlikti. Pasak P. Jako, neišvengiamai „kapitalizmas veda prie mažos ir vidutinės nuosavybės panaikinimo, nes didesnis kapitalas normaliu atveju įveikia mažesni“ (Jakas 1940: 66).

Šis procesas vyko ir Lietuvoje. Tačiau konkurencinė kova, jo manymu, yra ne dėsningas, iš kapitalistinės gamybos santykių kylantis kapitalo koncentracijos dėsnis, o tik iš „kapitalistinės dvasios“ kylantis pelno siekis, *homo lupus* egoizmo padarinys. Būtent nežabotas žmogaus egoizmas skatina kapitalo koncentraciją, o siekimas koncentruoti kapitalą savo rankose atitolina žmogų nuo dvasinių vertybių, atima iš jo didesnę taurumo dalį, atitolina nuo žmonių, daro jį beširdį. Natūralų žmonių bendravimą pakeičia bendravimas per pinigus. Pinigas tampa pagrindiniu tokio bendravimo motyvu ir paskata. Su širdgėla P. Jakas rašo, kad kapitalistinėje santvarkoje „žmonės nebesusisieja su žmonėmis, jie turi reikalą tik su pinigais“ (Jakas 1940: 67).

Kita vertus, pati nuosavybė čia nėra asmeninio darbo rezultatas, neturi asmeninio ryšio su savininku, todėl egzistuoja kaip savarankiškas, nuo jo nepriklausomas dalykas. Neatsitiktinai A. Maceina teigė, kad tai esanti „alegorinė nuosavybė“, „josios valdymas <...> nebėra susijęs su žmogaus asmeniu ir su jo atsakingumu ne tik moraline, bet ir fizine prasme“ (Maceina 1938: 57). Maža to, ji diktuoja savą „valią“ savininkui, o šiam darosi vis sunkiau ką nors pakeisti.

A. Maceina čia išvėlgė realią problemą: spartėjant industrinio kapitalizmo plėtotei, gamybos priemonių savininku vis dažniau tampa ne pavieniai asmenys, o jų grupės, susibūrusios į akcines bendroves (Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis 1938). Gausėjo akcinių bendrovių ir Lietuvoje (Grėska 1993). Tiesa, akcinės bendrovės samdė reikalų tvarkytojus, bet jie tebuvo samdiniai su ribotais įgaliojimais. Atsakomybė už jų veiklos rezultatus darėsi vis labiau kolektyvinė, o ne asmeninė. Tai lietė ir nevykusius sprendimus, kurie turėjo neigiamų socialinių padarinių, sukeldavo ekonomines krizes. Nuo atsakomybės už tai savininkų neatleidžia nei A. Maceina, nei P. Jakas. Juolab kad tie sprendimai, jų manymu, dažnai būna nežmoniški, prieštaraujantys sveikai nuovokai ir humaniškumui.

Savininkų elgesys ekonominių krizių akivaizdoje atrodo dar labiau nehumaniškas ir neprotingas. P. Jakas nuoširdžiai stebisi, „kodėl sunkiu darbu sukurtos materialinės gėrybės verčiamos į vandenį ir deginamos ugnyje“ (Jakas 1939: 82). Nejaugi neturima kur jų dėti, kai tūkstančiai žmonių patiria badą ir nepriteklių?

Materialinių gėrybių naikinimą, siekiant išsaugoti didelius pelnus, nežmonišku aktu laikė ir A. Maceina. Jo teigimu, tai akivaizdus įrodymas, kur gali nuvesti žmogaus egoizmas, nenoras krikščioniškai dalytis turimomis gėrybėmis su kitais. Taigi kaltas savininko beširdiškumas, egoizmas. Kapitalistas savininkas siekia materialinių gėrybių gausumo, A. Maceinos žodžiais tariant – „kieki“. Noras kuo daugiau pelnyti ir kuo daugiau turėti skatina žmogų „mylėti kiekį kaip savo veikimo tikslą ir jo siekti visomis pastangomis“ (Maceina 1938: 68). Šių jo pastangų rezultatas – perteklius, kurio savininkas, apimtas egoizmo, nenori dalytis su kitais ir yra linkęs jį sunaikinti. Sunaikindamas perteklių jis ne tik siekia išsaugoti pelną, bet ir išvengti įsipareigojimo – krikščioniškai pasidalyti su neturinčiais.

Taip elgdamasis jis eliminuoja save iš visuomenės, kurios gerove, o ne tik savo pelnais, privaląs rūpintis. Tai priedermė, kurios vykdymas ir suteikia jam teisę būti socialiai atsakingu savininku.

SOCIALINIO TEISINGUMO ATKŪRIMO ĮŽVALGOS

Jaunosios kartos katalikai intelektualai vylėsi, kad galima tokia situacija, kurioje pertekliaus nebūsią. Tai bus įmanu, kai savininkai ims riboti savąjį egoizmą, t. y. savanoriškai ribos gamybos apimtį, kad nereikėtų pertekliaus naikinti. Tačiau ar tai realu?

Juk savininko tikslas – pelnas. Pelno siekimas verčia jį plėsti gamybą, ypač jeigu yra paklausa. Pagrindinis gamybos reguliatorius yra rinka. Perpildžius rinką prekių, jų paklausa sumažėja. Prekių perteklius ima stabdyti gamybą, todėl būtina jomis atsikratyti. Tiesa, ne visada tai daroma tokiais drastiškais būdais, apie kuriuos kalba P. Jakas ir A. Maceina. Tačiau perteklius iš tiesų yra realiai egzistuojanti problema, kurią lemia ne subjektyvūs savininkų norai, ambicijos, jų egoizmas, bet pats kapitalistinės gamybos principas – pelnas. Tik atskračius pagamintos produkcijos pertekliaus galima išsaugoti didelę pelno normą, tačiau kur kas svarbiau to pertekliaus išvengti. Ir čia be valstybės įsikišimo visiškai apsieiti neįmanoma. Būtent 1929–1933 m. ekonominė krizė privertė JAV vyriausybę imtis priemonių, kuriomis buvo siekiama minimaliai reguliuoti gamybos apimtį, kad būtų išvengta perprodukcijos, kurios padariniai skaudžiai atsiliepė visai visuomenei.

Kita vertus, pelno siekimas neišvengiamai skatina ieškoti pigios darbo jėgos. Taigi didina išnaudojimo tikimybę ir darbuotojo ekonominį bei socialinį nesaugumą. Tai, kad savininkas linkęs maksimaliai pasinaudoti samdomuoju darbu, pripažino ir A. Maceina, ir P. Jakas. Jie nurodė, kad savininkui kapitalistui svarbiausia – pelnas, darbininkas tik priemonė, o pats jo darbas – prekė, kurią galima pirkti ir parduoti. Čia darbininkas yra tik svetimos valios vykdytojas, o ne laisva asmenybė. Jis nėra apsaugotas nuo išnaudojimo. Kitados K. Marksas yra rašęs, jog egzistuoja sąlygos, kurios daro žmogų svetimos valios vykdytoju, verčia savo veiklą ir gebėjimus panaudoti svetimiems tikslams įgyvendinti. Pagrindinis veiksnys, nulemiantis žmogaus socialinę padėtį visuomenėje, yra santykis su gamybos priemonėmis. Pasak K. Markso, gamybos priemonių turėjimas savo rankose ir galimybė jas valdyti ir leidžia panaudoti kitus žmones siekiant savų tikslų – taigi ir išnaudoti svetimą darbą (Маркс, Энгельс 1982: 323–452). K. Marksas gerokai suabsoliutino šią idėją, supriešindamas darbdavį ir samdomąjį darbininką, neigė socialinės partnerystės tarp jų galimybę vardan bendrų tikslų.

Jaunosios kartos katalikai intelektualai išnaudojimu laikė ne socialinės padėties skirtumo visuomenėje, o žmogaus egoizmo, „naudos gausinimo“ rezultata. Pasak F. Kemėšio, „teisė pasisavinti kitų darbo vaisius, teisė turėti pajamų be darbo <...> tik dėl žmonių nesusipratimo ir silpnųjų išgalėjusi“ (Kemėšis 1938: 180). Taigi čia yra subjektyvus dalykas, priklausantis nuo individo (savininko) sąžinės. Vadinasi, kapitalistinis išnaudojimas nėra joks dėsningumas, jį esą galima reguliuoti. Todėl jaunieji ir apeliuoja į savininko geranoriškumą, ragina nežiūrėti į darbininką kaip į prekę ir neišnaudoti jo taip, kad prarastų savo žmogiškąjį orumą. Juk darbininkas pirmiausia yra žmogus, turįs individualių, nepakartojamų žmogaus galių realizavimo priedaidų, todėl nederėtų jam trukdyti realizuoti savo pašaukimo. Taip galima greičiau pasiekti abipusį supratimą ir sutarimą ir sumažinti priešiškumą bei socialinę įtampą. Kita vertus, tikėtina, kad sudarius sąlygas pasireikšti darbininko kūrybiškumui ir iniciatyvai, būtų pasiekti ir geresni gamybos rezultatai. Taigi laimėtų ir savininkas.

Tačiau šioms idėjoms dar nebuvo atėjęs laikas. Realybė buvo ta, kad savininkui (kapitalistui), apimtam noro greičiau praturtėti, mažai rūpėjo samdomasis darbininkas kaip asmuo, turintis individualių kūrybinių galių, kurioms reikėtų padėti atsiskleisti. Kapitalistui svarbiausia – pelnas. O pelnui gausinti geros visos priemonės.

Noras dar labiau praturtėti skatina tobulinti techniką. Technikos pažanga ne tik didina darbo našumą, atsiranda galimybė apskritai atsisakyti samdomojo darbininko paslaugų ir patikėti jo darbą nepailstančioms ir nereikšmingoms mašinoms.

Ši realybė kėlė nerimą. Į techniką ir jos laimėjimų panaudojimą gamyboje lietuviai, kaip ir to meto Vakarų Europos intelektualai katalikai, žiūrėjo labai atsargiai, nepasitikėdami. Tiesa, jie pripažino, kad mašina išvaduoja žmogų nuo sunkaus fizinio darbo, tačiau kartu ji tampa savotišku darbuotojo konkurentu. Ji gali ne tik jį pakeisti darbo vietoje, bet ir darbą atlikti daug našiau ir kokybiškiau. Taigi darbininkas nėra jau toks reikšmingas ir svarbus asmuo gamyboje, jeigu jį gali pavaduoti mašina.

Kita vertus, mašina ne tik pavaduoja žmogų, bet ir kontroliuoja jo darbą. Žmogus priverstas derintis prie mašinos, kuri, pasak A. Maceinos, „žmogų padalina į atskirus veiksmus, kiekvienam organui yra paskirtas atskiras darbas“ (Maceina 1940: 96). Taigi žmogaus veiklos rezultatai darosi vis labiau priklausomi nuo to, kaip jis „sutaria“ su mašina, kaip geba derinti su ja savo veiksmus. Jeigu darbininkas nori išlikti, jis turi stengtis neatsilikti nuo mašinos diktuojamo tempo. Kitaip tariant, pats elgtis kaip mašina. Atsiranda požiūris, kad žmogaus darbas – tai mechaninis veiksmas, panašus į mašinos veikimą.

O juk darbininko jėga, pasak A. Maceinos, kyla „iš viso žmogaus“, ne tik iš jo kūno, nes su fiziniu elementu „organiškai yra susijęs psichinis ir netgi dvasinis elementas“ (Maceina 1938: 60). Būtent šio dvasinio elemento svarbą, A. Maceinos teigimu, mašininė gamyba ir neigia, stengdamasi panaudoti darbininką kuo intensyvesniam darbui. Toks žmogaus atidavimo technikos, mašinos „nelaisvei“ pavyzdys, pasak jo, yra teilorizmas.

JAV vadybos specialisto F. Teiloro pasiūlytos darbo organizavimo sistemos tikslas – padaryti darbą kuo intensyvesnį ir pelningesnį. Tam tikslui buvo nustatomas kiekvieno asmens tinkamumas konkrečiai darbo operacijai, kad jis galėtų geriausiai atsiskleisti, parodyti iniciatyvą ir būti naudingiausias įmonei. Ši sistema tuo metu jau buvo plačiai diegiama JAV, sulaukė sekėjų ir Europos šalyse. Ją sveikino, rėmė nemažai ir Lietuvos vadybos specialistų (J. Šimkus, E. Galvanauskas, J. Grigolis) (Pruskus 1997: 64–69), nes dėl prasto darbo organizavimo ir neefektyvaus technikos panaudojimo buvo patiriama daug nuostolių.

A. Maceina teigė, kad teilorizmo sistemos taikymas, neatsižvelgiant į vietos sąlygas ir lietuvio charakterio ypatumus (lėtumą, atsargumą ir nenorą pernelyg afišuotis), būtų nepageidautinas. F. Teiloro sistema, skatinanti gamybos procesų „robotizaciją“ ir neišvengiamai įterpdama žmogų į šį procesą, daro jį vis labiau pavaldų ir priklausomą. Kitaip tariant, vis labiau jį pavergia, o pavergtas žmogus negalės būti iki galo kūrybiškas.

Pasak A. Maceinos, technikai pavertus žmogaus darbą „automatiškų judesių suma“, vis mažiau prireikia kūrybinių pastangų. Kita vertus, patys technologiniai procesai yra elementarūs: jiems nereikia iš žmogaus visapusių žinių, tobulėjimo, o tik išmanymo ir tikslaus konkrečios operacijos vykdymo, t. y. buvimo tam tikroje veiklos paradigmoje. Darbo pasidalijimas tarp vidutinių gebėjimų individų tampa įprastas reiškinys. Be to, žmogus čia neretai gamina ne visą gaminį, bet tik jo dalį, t. y. atlieka vieną operaciją. Apie gaminio visumą jis dažnai neturi supratimo, todėl nesijaučia esąs už jį visiškai atsakingas. Jis tėra „mašinų sistemos“ dalis. Tad jis negali džiaugtis ir pagamintu daiktu, nes gaminytis atskiriamas nuo jo, gamintojo. Gaminio atskyrimas nuo gamintojo daro jį nevisavertį, sukelia jo sieloje maištą prieš tokią padėtį, kuri padarė jį „mašinos priedėliu“. Maža to, monotoniškas, nekūrybiškas darbas atpalaiduoja jame slypinčias griaunamąsias jėgas, kursto socialinę neapykantą. Esant tokiai situacijai, A. Maceinos teigimu, „darbininkai nekenčia savo darbo, nekenčia darbo vietų, nekenčia darbdavių ir visos tos santvarkos, kuri juos padarė bedvasiais automatais“

(Maceina 1938: 64). Vadinasi, darbininko pavertimas objektu, o ne subjektu – asmenybe, pripažįstant jos vertę ir teisę rinktis, ir sukelia „visą šios socialinės santvarkos (t. y. kapitalizmo) negalią“ (Maceina 1938: 67).

Tačiau didžiausią darbininko nepasitenkinimą kelia tai, kad dėl mašinų įsivyravimo gamyboje jis vis labiau praranda socialines garantijas, o svarbiausia – nėra užtikrintas dėl savo rytojaus. Kadangi mašina gali duoti daugiau pelno, ją stengiamasi nuolat tobulinti. Darbininkui ima grėsti nedarbas, nes mašina vis labiau monopolizuoja žmogaus teisę į darbą. Taigi jauniesiems intelektualams katalikams atrodė, jog vis labiau įsigalinti gamyboje technika kalta dėl to, kad žmogus lieka be darbo. O juk tik per darbą jis galės visiškai atsiskleisti ir būti pažintas, t. y. realizuoti save kaip asmenybę. Žmogų už darbo ribų vis labiau išstumdama mašina šią galimybę iš jo atima. Vadinasi, nedarbą neišvengiamai gimdo technikos įsigalėjimas. Ir su tuo reikia skaitytis.

Jaunosios kartos lietuvių intelektualai katalikai buvo tos nuomonės, kad nedarbo būtų galima išvengti, jeigu savininkas (kapitalistas) labiau vertintų darbininką ir jo darbą nei mašinos ir nesistengtų jo visur pakeisti, siekdamas didesnės naudos. Kita vertus, ir darbininkai neturėtų kelti per didelių reikalavimų, nes darbo netekimas, pasak A. Maceinos, yra „didžiausia nelaimė“: tik dirbdamas žmogus „dalyvauja pasaulio kūrime ir savo asmenybės tobulinime“ (Maceina 1938: 137). Ne tiek svarbus darbo pobūdis, kiek pats darbas ir žmogaus pasirengimas jį atlikti sąžiningai ir atsakingai. Juolab kad darbas nėra tik priemonė realizuoti save. Darbas – tai ir savęs bei savo pasirengimo dirbti sąmoningai ir atsakingai išmėginimas. Taigi darbininkas neturėtų atsakyti dirbti ir paties sunkiausio, nekūrybiškiausio darbo. Sąžiningai ir atsakingai atlikdamas bet kokią jam pavestą darbą žmogus sykiu suteikia jam ir gilesnę prasmę, ir dvasinį stimulą. Be to, tobulėja ir pats.

Žinoma, svarbus ir materialinis stimulus. Tačiau, pasak A. Maceinos, vien tik jo neužtenka, nes jis žadina žmogaus prigimtyje glūdintį egoizmą, kurį pažaboti būna labai sunku. Būtent jis priverčia žmogų dirbti ir pačius nedoriausius darbus. Darbas, kurio imasi žmogus, neturįs būti jam nei vargas, nei sunki prievolė, ir už jį turi būti teisingai atlyginta. Tiek A. Maceina, tiek P. Dielininkaitis ir kt. ne kartą pabrėžė, kad darbininkams turėtų būti garantuotas teisingas darbo užmokestis. Kartu jie gerai suprato, kad tai padaryti nėra lengva. Kilo klausimas: kieno tai turėtų būti prerogatyva?

Reikia pasakyti, kad teisingo užmokesčio būtinumą savo enciklikose pabrėžė ir popiežiai Leonas XIII (*Rerum novarum*) ir Pijus XI (*Quadragesimo anno*), apeliuodami į darbdavių supratimą ir malonę. Tačiau visa tai tebuvo Bažnyčios pageidavimas. Bažnyčia negalėjo priversti darbdavių vienaip ar kitaip pasielgti. To ji ir nesiekė, nes prievarta jai yra svetima. Iš prievartos ar baimindamasis sankcijų nuolaidų padaręs darbdavys nebus geresnis katalikas.

Kita vertus, ir darbininkai turį realiai įvertinti savo reikalavimus, kad jie nebūtų perneilyg dideli ir neįvykdomi. Teisingo darbo užmokesčio nustatymas buvo paliktas darbdavių ir darbininkų susitarimui. Viltasi, kad toks susitarimas įmanomas. Svarbu, kad tiek darbdaviai, tiek darbininkai gebėtų įveikti įgimtą egoizmą, jaustų didesnę atsakomybę visuomenei už savo veiksmus. Kartu buvo pripažįstama ir valstybės įsikišimo galimybė siekiant subalansuoti interesus. „Kadangi tiesioginis valstybės uždavinys yra taikos palaikymas ir piliečių teisių apsaugojimas – taip pat piliečių materialinės gerovės kėlimas, tai suprantama yra valstybės teisė ir netgi pareiga kištis į socialinius ir ekonominius santykius“, – teigė F. Kemėšis (Kemėšis 1938: 11).

Svarbiausia valstybės priedermė – sudaryti sąlygas visiems ir kiekvienam visuomenės nariui siekti savo tikslų, tačiau į jos galimybę reguliuoti žmonių tarpusavio santykius buvo žiūrima santūriai, taip pat ir į valstybės pastangas mėginti reguliuoti darbo užmokestį, nustatyti jo

ribas. Baimintasi, kad tokiu atveju abiem partneriams – darbdaviams ir darbininkams – kyla realus pavojus tapti įkaitais valstybės, kuri, tikėtina, gali imtis savavališkai nustatinėti šias ribas ir dar labiau formalizuoti jų tarpusavio santykius. Todėl popiežius Pijus XI enciklikoje *Quadragesimo anno* ir siūlė darbininkus padaryti nuosavybės turėtojais. Tuo pasirūpinti turėtų darbdaviai, sudarydami galimybes ir darbininkams tapti įmonės akcininkais, kad jie galėtų dalyvauti skirstant kuriamas materialines gėrybes. Tada jie galėtų pagerinti savo materialinę padėtį, o sumanesni gavę lėšų – patys imtis verslo.

Šiai nuostatai pritarė ir jaunosios kartos lietuvių intelektualai katalikai. Pranašauta, jog ateityje Lietuva tapsianti smulkiųjų savininkų šalimi. Savininkų visuomenė remiasi individo iniciatyva, o šis mažai kliaujasi valstybe, daugiau – pats savimi. Kadangi jam rūpi kurti gerovę, jis būsiąs neabejingas ir valstybei, jos demokratinių institutų stiprinimui, nes tik šitaip galėtų jaustis pats saugus ir būtų apsaugotas jo sukurtasis turtas. Samdinys nėra iniciatyvos žmogus, jam rūpi garantijos, kurių jis tikisi sulaukti. Pirmiausia iš valstybės. Jam valstybė yra šeimininkas, kuriam jis sutinka tarnauti. Jam yra gera ta valstybė ir toji valdžia, kuri šias garantijas, nors ir labai ribotas, gali suteikti. Valstybės reikalai ir jos stiprumas jam mažai terūpi. Juk samdiniui nesvarbu, kokiam ponui tarnauti: jis pasirengęs paremti tą jėgą, kuri žada jam užtikrinti gerovę, nors, kaip rodo socializmo kūrimo Sovietų Sąjungoje patirtis, iš tikrųjų nežinojo, kaip realiai šį pažadą įvykdyti.

Jaunosios kartos lietuvių intelektualai katalikai orientavosi ne į samdinių (tarnautojų), o į savininkų visuomenės kūrimą, todėl P. Dielininkaitis karštai ragino darbdavius drąsiau traukti darbininkus į akcininkus. Jo manymu, tai paskatintų pačius darbininkus labiau rūpintis gamybos rezultatais, objektyviau vertinti darbo užmokesčio kėlimo galimybes, o svarbiausia – atitrauktų nuo streikų (Dielininkaitis 1937b, Nr. 2: 182–187; Nr. 3: 321–334), kuriuos vietiniai komunistai laikė pagrindine nesutarimų tarp darbdavių ir darbininkų sprendimo forma ir todėl stengėsi visais galimais būdais juos paremti.

Akcijų išdalijimo idėjai pritarė ir A. Maceina. Tik, pasak jo, akcijų išdalijimas darbininkams turėtų būti savanoriškas darbdavių aktas. Apriboti savo egoizmą darbdavys (savininkas) turėtų ne dėl pareigos, gailėstingumo ar susiklosčiusių aplinkybių, bet gera valia, kaip doras katalikas. Tačiau niekas, taip pat ir valstybė, negali (ir neturi teisės) priversti (naudojant prievartą) darbdavio (kapitalisto) krikščioniškai pasidalyti su vargstančiaisiais. Tai jo asmeninis reikalas. Tiesa, ir pats A. Maceina pripažino, kad tai „daugiau platoniškas, negu realus reikalavimas“. Kito būdo egoistinei dvasiai pažaboti, išskyrus savanorišką kapitalisto saviaskežę – „ypatingą sakramentinio gyvenimo stiliaus vykdymą savo dvasios viduje“ (Maceina 1940: 125), jis nematė.

Savo ruožtu niekas neturįs teisės priversti darbininko imtis atsakomybės už gamybos padarinius ir rezultatus, tapti akcininku, jeigu jis to nenori ir yra linkęs šią teisę perleisti sumaniam darbdaviui, galinčiam organizuoti efektyvią gamybą, o pats likti tik samdomuoju darbuotoju. Taigi svarbu ne tai, kieno rankose yra gamybos priemonės, bet tai, ar jos efektyviai panaudojamos, ne tik sukuriant darbininkui geras sąlygas, bet ir užtikrinant jo ekonominių bei socialinių saugumą.

IŠVADOS

Jaunosios kartos lietuvių intelektualai katalikai įvardijo realius ekonominius kapitalizmo procesus, bet vertino juos remdamiesi moralinėmis normomis. Sutelkdami dėmesį į neigiamus to meto kapitalistinės sistemos veikimo socialinius padarinius, kartu jie stengėsi atskleisti jų įtaką žmogaus dvasiai ir individo saviraiškos galimybėms.

Jaunieji intelektualai pripažino, kad pagrindinis kapitalizmo dėsnis – pelno siekimas ir kaupimas – neišvengiamai provokuoja socialinę įtampą tarp darbdavių (savininkų) ir samdomųjų darbininkų. Manyta, kad tą įtampą galima įveikti vieninteliu būdu: darbdaviams ir darbininkams geranoriškai ir sąmoningai ribojant egoizmą, ieškant ne konfrontacijos, o bendradarbiavimo (partnerystės). Bendradarbiavimo galimybę rodo ta aplinkybė, jog kiekviename žmoguje glūdi „kapitalisto dvasia“, kuri skatina veikti ir siekti naudos, pačiam pasirūpinti savimi. Ši dvasia sudaro prielaidas žmonių nelygybei, o pastaroji yra individo laisvės kaina. Ją galima įveikti tik prievarta, tačiau ir tuomet padaryti visus lygius realiai neįmanoma. Svarbu, kad kiekvienam būtų sudarytos sąlygos įgyvendinti šį siekį, žvelgiant į žmogų ne kaip į priemonę išsikeltam tikslui pasiekti, o kaip į savo artimą, reikalingą ne tik atjautos, bet ir konkrečios paramos.

Laikytasi požiūrio, kad pirmiausia socialinę paramą sau turi suteikti pats individas, sąžiningai ir atsakingai atlikdamas įsipareigotą darbą, už kurį vertas tinkamo užmokesčio. Jis turi teisę ir į papildomą atlyginimą, kurį gali gauti įsigijęs įmonės akcijų ir sąmoningai bei laisvai prisirišęs tam tikrą riziką. Tačiau akcijų pirkimas ar pardavimas neturi būti jokia prievolė, o laisvas ir savanoriškas pasirinkimas. Kita vertus, individas turi jausti realią paramą ir iš valstybės, kurios svarbiausia priedermė – sudaryti sąlygas visiems ir kiekvienam visuomenės nariui siekti savo tikslų paisant aukščiausios vertybės – žmogaus ir jo orumo, nes tai negali būti aukojama beveidės mašininės gamybos tariamai visagalybei. Ekonominės veiklos rezultatai turi būti matuojami ne tik ekonominiu (naudos), bet ir etiniu (neprieštaringumo individo saviraiškos siekiams) masteliu. Šios jaunųjų katalikų išsakytos mintys yra aktualios ir šiandien.

Gauta 2012 09 13

Priimta 2013 04 30

Literatūra

1. Dielininkaitis, P. 1937a. „Pijus XI ir jo socialinė doktrina“, *PIJUS XI. Aktualieji katalikų gyvenimo ir pasauliežiūros klausimai pagal Pijaus XI gyvenimo ir jo raštų mokslą*. Marijampolė.
2. Dielininkaitis, P. 1937b. „Pastarųjų laikų bandymai socialinį klausimą sušvelninti“, *Židinys* 2: 198–187; 3: 321–334.
3. Grėška, J. 1993. *Lietuvos ūkio raida XX a. pirmoje pusėje ir jos problemos*. Vilnius: Mintis.
4. Jakas, P. 1939. *Socialinė krikščionybė*. Kaunas: Sakalas.
5. Jakas, P. 1940. *Žmogus tarp žmonių arba naujais humanizmas*. Kaunas: Sakalas.
6. Kemėšis, F. 1938. *Socialinis Kristaus religijos pobūdis*. Kaunas: Sakalas.
7. Kemėšis, F. 1935. „Turtų ir pajamų paskirstymas socialinio teisingumo atžvilgiu“, *Židinys* 8–9: 179–189.
8. Kemėšis, F. 1938. *Socialinės bei politinės ekonomijos įvadas*. Kaunas: Lietuvos žemės ūkio akademija.
9. *Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis*. 1938. Kaunas: Spaudos fondas.
10. Maceina, A. 1940. *Buržuazijos žlugimas: Kapitalizmo žlugimas ir naujos santvarkos socialiniai principai*. Kaunas: Sakalas.
11. Labanauskas, R. 2011. *Jaunųjų katalikų sąjūdžio genezė, ideologiniai principai ir jų realizavimo praktika (1919–1940)*. Daktaro disertacijos santrauka. Humanitariniai mokslai, istorija. Vilnius: VU, 2011.
12. Maceina, A. 1938. *Socijalinis teisingumas*. Kaunas: Sakalas.
13. Maritain, J. 1960. *Humanizmas integralny: Zagadnienia doczene i duchowne nowego swiata chrzescijanskiego*. London: Odis.
14. Matulaitis, J. 1909. *Miestų ir apskritai pramonijos darbininkų klausimas*. Kaunas.
15. Messner, J. 1934. *Die sociale Frage der Gegenwart*. Wiens.
16. Paltarokas, K. 1921. *Socialinis klausimas*. Kaunas.
17. Pruskus, V. 1997. *Verslininkystės idėjų raiška Lietuvoje (XIX a. pab. – 1940)*. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas.
18. Sverdiolas, A. 1983. *Kultūros filosofija Lietuvoje*. Vilnius: Mintis.
19. Бердяев, Н. А. 1923. *Философия неравенства*. Берлин.

20. Зомбарт, В. 1924. *Буржуа*. Этюд по истории развития современного экономического человека. Москва.
21. Маркс, К.; Энгелс, Ф. 1982. Альянс социалистической демократии и международное товарищество рабочих. *Сочинения* 18: 323–452.

VALDAS PRUSKUS

The assessment of capitalism in works of young Catholic intellectuals in Lithuania between two wars

Summary

The article deals with the standpoint of the young generation Catholic intellectuals in Lithuania between two World Wars on capitalism as well as on the consequences of its functioning and influence upon a human spirit and possibilities of self-expression of an individual. Catholic intellectuals of young generation truly noticed and identified real economic processes of capitalism of that period, but they assessed the said processes basing themselves not on economic categories but on the moral norms. They concentrated their attention on its negative social consequences, tried to disclose their influence upon a human spirit and self-expression of an individual. Young Catholic intellectuals recognized that the principal law of capitalism – striving for profit and accumulation of it – inevitably provokes a social stress between employers (owners) and employees. It was thought that the said stress may be overcome in the only way: employers and employees should voluntarily and consciously restrict their egoism and strive not for confrontation but for co-operation (partnership). A possibility of co-operation is attested by the circumstance that a “capitalistic spirit” is hidden in each human and it encourages the human to act and strive for the benefit, taking care of him- / herself. It is important to form the conditions for realization of this aim in practical activities to everybody, interpreting an individual not as a measure for pursuing a fixed object but as a close person who needs not only a verbal compassion, but also a concrete assistance.

Key words: capitalism, young generation of Catholic intellectuals in Lithuania between two World Wars, social egoism, self-expression, “capitalistic spirit”, social justice, social stress